

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rovásírás a bögözi freskón.

A bögözi (Udvarhely m.) ref. templom és annak az északi, ill. nyugati falán található freskók keletkezési idejével és meghatározásával Huszka József részletes tanulmányban foglalkozott.¹

A templom legkésőbb a XIV. században épült, gerendás mennyezzettel. „A XV. sz. elején megnagyították a ma is boltozott szentéllyel és a régi templomot is beboltozták, ellátva díszes ajtó és ablakfaragványokkal”.² Később a nagyhajó bolthajtása beomlott, s ekkor újra a ma is meglévő, később díszes mintákkal megrakott kockás famennyezzettel pótolták.³

Az északi, ill. nyugati falon látható freskók három képsort alkotnak. A felső képsor a Szt.-László legendát, a középső a Szt.-Margit legendát, míg az alsó az utolsó ítéletet mutatja be. A képek keletkezési idejére nézve Huszka József a következőket mondja: A Szt.-László legenda előképe „valamikor a XIII. sz. végén készült, míg a Margit legenda országos előképe csak a XIV. sz. végén, vagy a XV. sz. elején keletkezhetett”. Tehát a két felső képsort a XV. sz. elején festették. Huszka József a *legelső képsort tartja a legrégebbnek. Ez az állítása azonban téves, amit az egyszerű tény bizonyít, hogy a mennyezség kapujától balra eső freskórészen a vakolat lebomlott és világosan látható, mint húzták az alsó képsor vakolatát a középső képsorra.*

Ebből látható, hogy az alsó képsor a fiatalabb, és ha a két felső képsort a XV. sz. elején festették, úgy az alsót kb. a XV. sz. közepén vagy második felében. Ezen az alsó képsoron renoválás nyomai észlelhetők, amelyet az első festés után legfeljebb 40–60 év múlva eszközölhettek. Így az alsó képsort 1480—1530 közt renoválhatták.

A múlt század végén Huszka és Csehely letisztították a freskókat és fényképeket csináltak, amelyekből egy sorozat a bögözi ref. parochián látható. Nem sokkal később, 1904-ben, a freskókat megint levakolták és lemeszelték. Az 1920-as években pár helyen lepattogott a vakolat, s az ősszel Bögözön jártunkban Jakab József lelkipásztor úr engedelmével bontogatni kezdtük a falat Kassay F. Pál barátommal. Ekkor láttuk meg a hat rovásírásos betűt az alsó képsor Krisztus-alakjának bal alsó mandorlarészén.⁴ A hat betű téglavörös krétával a renoválásra van ráírva. Ahol a renoválás kissé lekopott, ott a betű is halványabban látszik.⁵

Utána nézve a Huszkáék által felvett fényképeken, a felírást parányi, de olvasható betűkkel ott találtuk. Ez éppenúgy kikerülte a Huszka József figyelmét, mint a képsorok idejére vonatkozó megállapításában a leomlott vakolatrészt.

A 9 cm. hosszúságú és 3½ cm. magasságú felírás a következő:

¹ Archeologiai közlöny. 1898. évf. 388. l.

² Huszka József u. o.

³ Orbán B.: Székelyföld. I. Udvarhely vm.-ben is található erről a tárgyról.

⁴ Mandorla a festészetben dúsfényt jelent, amely kezdetben az ülő alakot vette körül.

⁵ Az utolsó „n” betű.

A felírást *Atyai Estánnak* olvastam, azzal a megokolással, hogy a

λ

betű a Marsigli-féle naptár-másolatban is „est“-et jelent. Mivel itt a székely róvásírást annyira jellemző hangzóugratás fordul elő, a

∪

betűt „án“-nak olvassuk. Ezt a nevet ma *Atyhai Istvánnak* ejtenők.

Arra, hogy *Atyai Están* mikor írta fel a nevét a templom falára, egészen biztos feleletet nem tudunk adni. Tény az, hogy a felírás még abból az időből való, amikor a templom a róm. katolikusok kezén volt. Az udvarhelymegyei körülmények figyelembevételével a templom 1580–1600 körül került a reformátusok kezére, akik valószínűleg rövid időn belül levakolták és lemeszelték a falakat. A felírás ennél fogva legkésőbb a XVI. sz.-ból való.

Szabó Károly közöl⁶ egy 1536 okt. 3-i dátummal Udvarhelyen írott okiratot, amelynek tartalmát így összegezi: „Tarcasfalvi Márton pap, császári és pápai közjegyző bizonyítja, hogy előtte *Atyai Balási István* és Márta *Atyai Pósa Balázs* özvegye több megnevezett személyt ügyvédjeiknek vallottak“.⁷ Az itt említett *Atyai Balási Istvánnal* a „Balási“ az apát jelzi, aki *Atyai.. Balázs* volt; így tehát az említett székely neve *Atyai István*. A név azonos a felírott névvel. Valószínű, hogy a két *Atyai István* egy személy, aki Bögözön jártában felírta a nevét vörös krétával a templom falát díszítő freskóra. Így tehát a róvásírás 1530-as évekből való. Viszont, mert a név a falfestmény főalakjára, ott is feltűnő helyre íratott, az sem valószínűtlen, hogy ez az *Atyai István* az alsó képsor renoválója.

Ez a lelet fontos, mint kinn, nem írásokban megőrzött róvásírás, mint újabb kapocs az orientalizmus elmélyítésében, s ha igaz az, hogy a festő nevét jelenti, akkor bizonyítéka annak, hogy *Atyai István* székely ember értett a festészethez, de meg újabb bizonyíték (Udvarhely megyéből, tehát a *legtisztább székely vármegyéből* már a harmadik; a Keteji Székely Tamás által róvott konstantinápolyi, amelyet Kede községbeli székely róvott, az enlakai és az a bögözi) amellet, hogy a *székelységnek valóban volt saját és sajátos hún-scitha betűs róvásírása*. Ha csak ez a bizonyítéka volna a szász és román szomszédoktól körülött székelységnek, ez is elég lenne minden más érvelés ellenében annak az amugyis világos ténynek az igazolására, hogy a székelység nem elmagyarosodott román.

Szigethy Béla.

Egy adat a hároméves Bethlen Gáborról.

Bethlen Gábor gyermek- és ifjú-korát nagyon hézagosan ismerjük. „Az illyei (marosillyei) kastélyban töltötte gyermekéveit“ — írja róla az ifjúkorára vonatkozó adatok összeállítója, Veress Endre dr.¹ Strassburg Pál, aki magától Bethlentől hallotta és vette adatait, így jellemzi röviden a nagy fejedelem gyermekkorát: „...puerilem aetatem litteris exercuit...“²

Első biztosan keltezhető adatunk gyermekkorából az 1593-iki (13 éves korában írt) levele.

⁶ Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata, 113. l.

⁷ Eredetije pergamenen az Erdélyi Múzeum Törzsgyűjteményében, Ötvös Á. hagyatéka.

¹ Dr. Veress Endre: *Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága*, Erdélyi Múzeum, 1914. dec. 6. füzet (XXXI. k. Új folyam IX. k.)

² Történelmi Tár. 1882. 277.

Az Erdélyi Róm. Kath. Státus gyulafehérvári Majláth-Főgimnáziumának megalakulási kerával foglalkozva, a folyó (1930) év tavaszán a Veress Endre-féle Fontes Rerum Transylvanicarum V. 206. lapján egy adatra bukkantam, amely Bethlen Gábort hároméves korában emlegeti. Akkor csak utaltam erre a körülményre³, most részletezem is.

Az idézett helyen Possevino-nak, a XVI. sz. híres jezsuita-diplomatájának, 1583-iki erdélyi időzése alkalmával a Maros-völgyében tett szemleútja van leírva. Possevino erre a szemleútra Báthory István kívánságára s a vele Lengyelországban megbeszélt tervek értelmében rándult ki 1583. márciusában Gyulafehérvárról. Az idézett helyről csak azt tudjuk meg, hogy „fontos okokból” történt ez a kirándulás. De Possevino Erdélyről szóló gazdag emlékiratának kapcsolatos helyén (Fontes Rerum Transylvanicarum, III. Bpest 1913, p. 180) pontosan elmondja, hogy Báthory István a Maros völgyét külföldi (észak-olaszországi) katolikusok betelepítésével és a (Piskivel szemben fekvő) aranyí hegynék erődíszterüvé való kiépítésével akarta biztosítani — a pápa segítségével — a török beütések ellen. A kérdéses terep megtekintésére rándult ki Fehérvárról Possevino, az erdélyi kancellár (Kovašóczi Farkas) és a kolozsvári jezsuita rektor társaságában.⁴ Egész Marosillyéig mentek, amelynek vára akkor már hetedik éve volt Bethlen Gábor édesapjáié. Ebben a várban született 1580-ban a nagy fejedelem.

Ennek a kirándulásnak a leírása a F R Tr. idézett két helyén (III. 180—182. és V. 206.) nem teljesen azonos. Pontos helyi elemek és nevek felsorolásában gazdagabb a III. 180—182. leírása, mint az V. 206-é. Ez az utóbbi meg sem említi név szerint Marosillyét, de a két szöveg kifejezéseinek egybevetéséből s a kérdéses rész elemzéséből feltétlen biztossággal megállapítható, hogy ezen az utóbbi helyen is Marosillyéről van szó:

F R Tr III, 182:

....nell istesse foci (azaz: del Marisio) in uno spacio amenissimo, et in forma di un teatro, è un castello che si chiama Illye, di Volfgango Bethlen nobile, il quale al meglio che puó lo va fortificando...“⁵

Fr. Rr Tr V, 206:

....ad Marusii fluvii fauces bidui spatio progressi latam planiciem in amphitheatri speciem montibus circumquaque septam reperimus, in cuius medio arx Transylvani nobilis est sita, qui nos perbenigne accepit, noctemque detinuit...“

A két leírás összevetéséből nyilvánvaló, hogy az utóbbi is a marosillyei várról, Bethlen Farkas várkastélyáról szól. Veress Endre a F R Tr. V. 280 (a 206 l. idézett helyéhez tartozó 265. j.-ben) úgy véli, hogy az utóbbi leírás talán a szászvárosi várkastélyra vonatkozik („Forsan castellum civitatis Szászváros“). Ez a nézet azonban tarthatatlan, még pedig nemcsak a fenti két leírás összevetése alapján megállapítható és Marosillye mellett szóló azonosság miatt, hanem más okokból is. Gyulafehérvár és Szászváros közt a távolság mintegy 40 km., Gyulafehérvár és Marosillye közt ennek a jó kétszerese, Erdély kancellárja a pápa követével két nap alatt („bidui spatio“) bizonyára nemcsak Szászvárosig jutott el, hanem eljuthatott — s ez a valószínűbb — Marosillyéig is. Azonkívül ismerjük Giovannandrea Gromonak (János Zsigmond olasz testőr-kapitányának) közel egykorú (1567 körül kelt)

³ Dr. Bitay Árpád: *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Gyulafehérvári Majláth Főgimnáziumának megalakulása*, Arad 1930, 28. l. (a 38. j. végén.)

⁴ Veress tévesen írja (F R Tr. V, p. 280., a 204. laphoz tartozó 257. j.-ben), hogy a gyulafehérvári jezsuita rektor kísérte a szemleútra, mert akkor Fehérvárt még nem volt kollégium és rektor (l. előbb idézett tanulmányomban) s a 207. és 208. lapról is kitűnik, hogy a kolozsvári rektor kísérte Possevino.

⁵ Tehát még 1583 márciusában is folytak a marosillyei kastély renoválási és erődítési munkálatai s nem fejeződtek be 1582-ben, ahogy Veress Endre szövegéből (l. l. j.-ben i. h., 287 l.) érthetőnk.

leírását is Szászvárosról.⁶ Eszerint Szászváros sem fallal, sem földsánczal nincs megerősítve, hanem faluszérű nyílt hely, csak gyenge templomkastélya van.⁷

Arról meg nincs tudomásunk, hogy a Gromo-féle leírás és Possevino szemleltája közt eltelt 16 év alatt valami lényeges változás állott volna be a szászvárosi viszonyokban.

Miután a fentiekben bebizonyítottuk, hogy a fentebb idézett második leírás is Marosillyéről szól, lássuk az ott található további adatokat.

Mikor az említett nemes embertől eltávoztunk, — írja Possevino, mert hisz' tőle van ez a beszámoló leírás — ő egy magyar mérföldre elkísért a Maros völgyében visszafelé. Nem győzött eleget hálálkodni, hogy a pápa követének nála tett látogatásával — őt ennyire kitüntette s kért, hogy a pápának a törökök ellen tervbe vett lépéseit (l. fentebb) mozdítsuk elő, siettessük a magunk részéről is, mivel ő, mint Erdély felől az utolsó vár ura, rosszul érzi magát a török torkában. A pápa követe kitartásra s a mindennél többet érő erkölcsi és vallási állhatatosságra buzdította Bethlen Farkast, majd így folytatta:

„...si quos ex⁸ nobilibus eius subditis filios ad novum Pontificis Maximi ac Regis seminarium⁹ mittere vellet; responsum eo accepti se id curatorum ac subdidit: „*Utinam filius meus grandior esset, qui trimus est tantum, hunc perlíberiter Societati instituendum traderem.*“

Ez a hároméves kis fiú pedig nem más, mint Erdély későbbi fejedelme: Bethlen Gábor! Ha ő akkor nem hároméves és Kolozsvárra kerül a jezsuiták intézetébe, talán Pázmány-nyal együtt emlegetné a magyar katolicizmus története, talán folytatódott volna Erdélyben Báhor István kora.

A fenti szövegből nem tűnik ki, hogy Possevinoék látogatásakor otthon volt-e a hároméves Bethlen Gábor Marosillyén, vagy hogy Possevino látta-e a nagyra hivatott gyermeket. Azt azonban megtudjuk, hogy a marosillyei udvarban csak egyetlen katolikus volt, s hogy Possevino ennek az egynek egy jámbor kath. könyvet adott, hogy annak segítségével hasson a többiekre is.

Ez az idézett adat, ha nem is bőbeszédű, de rávallant Bethlen Gábor életében egy nagy válaszütra, amelyen a fejedelem hároméves gyermekkorában állott.

Dr. Bitay Árpád.

A német „Liliomfi” közvetítője.

A legjobb magyar bohózatnak, Szigligeti *Liliomfi*jának, az a kétes dicsőség jutott osztályrészül, hogy a német irodalom — gyöngéden szólva — áthasonította a maga színpadára. A német „Liliomfi”-t, Nestroy bécsi színigazgató „Umsonst” című darabját, a magyar eredetivel kimerítően összehasonlította Császár Elemér „A német *Liliomfi*” című tanulmányában (EPhK. 1908. évf. 192—204. lap.). Már ő utalt arra, hogy Nestroy magyarul nem tudott, viszont átdolgozása a magyar darab tüzetes, szószerinti ismerésére vall, tehát kellett közvetítőnek is lennie. A kérdést Wéber Artur vitte tovább (U. o. 328—329 lap.), aki Wurzbach lexikonából kimutatta, hogy a darabot egy színész fordította németre. Hogy Nestroy maga is elismerte a Szigligeti írói jogát, azt az egykorú Hölgylutárból Bayer József mutatta ki (U. o. 646 lap.).

Találtunk adatot, mely e kérdést még behatóbban világítja meg. Jókai egyik Kakas Márton-leveleiben, mely a Vasárnapi Ujság 1857. évfolyamának 90. lapján jelent meg és „Egyről másról” címet visel, az utolsó bekezdésben

⁶ Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge II, Kronstadt 1855.

⁷ u. o. 17 és 28 l.

⁸ a szövegben — nyilván sajtóhibából — est áll.

⁹ ami Kolozsvárt volt.

erről az irodalmi zsákmányolásról szól a következőképpen (A következő munkából idézem: „Kakas Márton humoristikus levelei, kiválogatott versei és apróbb elbeszélései. Közrebocsátja Jókai Mór. Második olcsóbb kiadás egy kötetben. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. 1871.“ II. kötet 83–84 lap.):

„Szigligetitől épen most adnak egy nagyszerű népszínművet Bécsben a Carl színházban, ez az ő Liliomfia; németül „Umsonst“ (Ingyen vagy hiába). A bécsi kritikusok hiába törték a fejüket raita, hogy miért híjják ezt a darabot „ingyennek“, míg Szigligeti véletlenül Bécsbe vetődván, megfejté a talányt. Ő reá értették azt, hogy „ingyen“ ráfogván Liliomfira, hogy az francziából van fordítva. Szigligeti mindjárt kérdőre vonta az igazgatót, s ez felvilágosítá, hogy azt neki bizonyos K. magyar táncos adta (neki) át, mint franczia fordítmányt. Miután azonban az igazgató az igazságról meggyőződött, Szigligetivel barátságosan kiegyezett, s őt szerzői jogaiba tényleg visszahelyezé: Szigligeti azonban még azon felül a maga igazolására egyikét ama panaszos száz aranyoknak kitűzi jutalmul azon derék ember számára, a ki előállítja azt a franczia darabot, a melyből az ő Liliomfia fordítva van. Ilyen veszedelmek történnek a jámbor magyar írókkal Pester és Bécsben; no de nem kell félni: él még —“

Jókai adatainak hitelességéhez semmi kétség sem férhet. Abban az időben egy házában lakott Szigligetivel (Magyar ucca 21.), akitől közvetlen hallomás folytán is értesülhetett erről az irodalmi perről. Az előzőkben felsorolt kutatás adataival szemben Jókai közlése több új mozzanatot tartalmaz: Szigligeti Bécsben járt és maga vette észre, hogy darabját eltulajdonították; a darabot K. táncos, nyilván balleti-színész fordította németre és — bár itt Jókai némileg homályos — bizonyára azt mondotta Nestroynak, hogy a darabot nyugodtan felhasználhatja a magyar szerző nevének említése nélkül is, mert az ügyis francia fordítás; Szigligeti pedig annyira biztos volt darabjának eredetiségében, hogy száz aranyat kínált annak, aki az állítólagos francia darabot felmutatja.

A kérdés végleges tisztázásához még K. táncos teljes neve hiányzik, de talán ez is előkerül az ötvenes évek apró irodalmi adatainak útvesztőjéből.

Dr. Rajka László.

Balogh Józsi balladájának változatai.

Folyóiratunk egyik előbbi számában (1930. 196–7. l.) Dömötör Sándor a *Balogh Józsi balladájáról* értekezve, közel egykorú forrás alapján, egy balladát közölt annak a történeti eseménynek leírásával együtt, melynek „gyász emlékeül készítettett ez az ének Szántó Ferencz“. „autodidactos“ népköltő által Dömötör a balladának, az általa közöltön kívül, csak egy töredékes változatát ismerte Énlakáról (Udvarhely vm.).¹

E balladának azonban nemcsak e két változata ismeretes. Az E. M. II. kézírattárában az *Egyes Versek Gyűjteménye*²-ben egy néhány széthulló lapból álló „Marosszéki dalok“ c. gyűjtemény van s itt, az egyik lapon, a „Balog Józsi mit gondoltál“ kezdetű éneket, tehát a Balogh Józsi balladáját, akarta leírni a múlt század 60-as éveiben egy ismeretlen gyűjtő, de aztán kihúzta ezt az egyetlen leírt sort is. Így ebből az utalásból csak annyit tudhatunk meg, hogy a ballada Udvarhelyszékről Marosszékre is áttért s itt is ismert volt.

Sokkal érdekesebb és jelentősebb az a változat, melyet Farkaslakáról, tehát ugyancsak Udvarhelyszékről, Bartalus³ közölt. Ez, az eredeti balladával együtt, a 3. változat, amely Udvarhelyszékről került ki.

¹ V. ö. Tóth V.: *Réai székely énekek*. Ethnographia 1915. 312. l.

² Röviden említve Erd. Ir. Szemle 1929. VI. évf. 302 l. 81. sz., ill. Erd. Tud. Füzet 20 sz. 24 (81.) l. Mivel a 6 dobozból álló gyűjtemény különböző lapjainak semmiféle jelzése nincs, közelebbi jelzést magam sem használhatok.

³ *Magyar Népdalok*, Bpest, 1896. VII : 8–9.

Ha már most az eredeti balladát (A) összevetjük a Bartalus (B) és a Tóth (C) változatával, a népköltés érdekes jellemvonására jöhetünk rá. Az a változat egy hosszú 16 vszkos ballada, tele kántoros bőbeszédűséggel és dőcögős szószátyársággal. A sokkal rövidebb B változat 6 versszakban már tömörebb; látszik rajta az, hogy az A változat a nép közé lekerülve, abból későbbi éneklői egész versszakokat kihagytak, más versszakokat meg összevontan énekeltek. Ezt az elhagyást és összevonást nem lehet csak az énekesek rossz emlékezetének rovására írni, hanem feltétlenül meg kell látnunk benne azt a népnél öntudatlanul, de folytonosan működő művészi ösztönt, mely a lényegest a lényegtelenről, a szükséges dísz a cikornyától s jelen esetben a ballada-epikumot veszélyeztető terjengősséget a rövid, balladához illő drámai kifakadásoktól megkülönbözteti.

Ebből a szempontból ugyan a 3 versszakos C változat nem jöhet számításba, mert itt, mint a lejegyző megemlíti, „az öreg néninek (a dal) több versszaka nem jutott eszébe“, (tehát tényleg feledékenységről van szó), de annál inkább számításba jöhet a B változat, mely az A 1—2 vszkát, a 3. vszk 1—2. és a 4. vszk 1—2. sorát, ugyancsak a 4. vszk 3—4 sorát és a 7. vszk 3—4. sorát meg a 8. vszkot összeéneklí. Kihagyja azonban az egész 9—16. vszkat, ezt a — 9. vszkat kivételével — kántoros és balladába már terjedelmessége miatt sem illő halottbúcsúztatót, felvéve helyette az A-ból hiányzó s a népi C-ben (3. vszk) kevés változtatással meglévő 6. vszkat, amely minden bizonnyal népi betoldás, s egy jellegzetes történeti vonást — az egyik bírót, az obester — könyörtelenségét s a népnek a könyörtelen bírót igazságos büntetésében való bizakodását domborítja ki.

Már Dömötör is észrevette azt, hogy az általa közölt A változat „betekintést enged a népballada titkos műhelyébe, a nép lelkébe“. A változatok összevetése egészen igazolja Dömötörnek azt a következtetését, hogy bár a népballadának egy egyén, a népköltő, a szerzője, de „a nép költőjének dőcögős kántori reminiscenciákat őrző sorai hamar lekopnak“ s nemsokára egy új, egyszerűbb s egyben művészibb változat keletkezik.

E ballada B változatát nézve, a lekopás, csiszolódás még nagyon kezdeti fokon áll;⁴ nagyon világosan látszanak a leszakadt részek helyén a sebek, de esztétikai szempontból nem művészi érzékből származónak ítélni a B változat versszak és sorkihagyásait illetőleg összevonásait — az A vált. 9. vszkának kivételével, melynek megőrzése a balladát művészibbé tette volna, valóban lehetetlen dolog.

Kíváncsiak lehetünk, hogy vajon a balladának csak az az egy újabbkori töredékes változata van-e, melyet Tóth közölt, s ha nem: az újabb változatok mennyiben igazolják a nép művészi érzékére vonatkozó észrevételeinket?!

Szabó T. Attila.

⁴ Ezt megmagyarázhatja az is, hogy ez a balladának aránylag korai, már Bartalus által közölt változata.